

Джуманиязова Ф.
ТДШИ “Хитой сиёсати,
тарихи ва иқтисодиёти” кафедраси
1-босқич таянч докторанти

ТОХАРИСТОН ВОҲА ҲУКМДОРЛИКЛАРИДА ТУРКЛАР БОШҚАРУВИ

Аннотация: Ушбу мақолада илк ўрта асрларда Тохаристон воҳа ҳукмдорликларида турклар бошқаруви масаласи кўриб чиқилган. Мазкур ҳудудда бир асрдан зиёд вақт фаолият кўрсатган турклар бошқарувига оид турли тиллардаги манбалар маълумотлари акс этган.

Аннотация: В данной статье рассмотрен вопрос управления тюрков в тохаристанских оазисных владениях в раннем средневековье. Отражены сведения из источников на разных языках управления тюрков в тохаристанских оазисных владениях которое просуществовало более одного века в этой территории.

Abstract: In this article the author discusses the question of governing of turks in oasis possession in Tokharistan in early middle ages. There are the facts in several languages about governing of turks in oasis possession in Tokharistan, which existed more than one century in this territory.

Тохаристон муайян бир конфедерация ўлароқ, бир неча ўнлаб қабила ва уруғлар бошқарувлари ҳамда йигирмадан ортиқ воҳа ҳукмдорликларини ўз таркибига олган бўлиб, уларнинг қай тарзда бошқарганлиги масаласини ёритиш ябғулик давлат тузумининг моҳиятини аниқлашда ўзига хос ўрин тутади.

Қуйида кетма-кетлик асосида Тохаристон таркибига кирган воҳалар ва уларда фаолият кўрсатган туркий сулола ҳақида тўхталамиз:

Термиз. Илк ўрта асрларда Термиз шу номдаги шаҳар ва унинг атрофидаги ҳудудларни ўз ичига олган алоҳида ҳукмдорлик бўлган¹. Араб муаллифлари Табарий ва Ибн Хўрдодбек берган маълумотларга кўра, исломгача бўлган даврда Термиз ҳукмдорлари “термизшоҳ” унвони билан фаолият олиб борган². Мазкур ҳудудда сўнги термизшоҳ VII асрнинг иккинчи ярмигача фаолият кўрсатган³. Афтидан, VII асрнинг иккинчи ярмидан сўнг бу ҳудуд туркий бошқарувчилар қўлига ўтган бўлиши мумкин.

¹ Хитой йилномаларида Та-ми (Термиз) мамлакати Амударёнинг ўнг ва чап қирғоғи бўйлаб Ғузгондан шимолдаги вилоят ўрнида локализация қилинади. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд-е, 1989. – С. 300. ком. 840.

² Бартольд В.В. Работы по исторической географии / Сочинения в 9 томах. Т. 3. – Москва: Наука, 1965. – С.504.

³ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – С. 101.

Хитой манбаларида Термизнинг энг эрта эслатилиши Э.В.Бреншнейдер фикрича, роҳиб Сюань Цзан саёхатномасига тўғри келади. Яъни у Термизга 630 йилда ташриф буюрар экан, мамлакатни қуйидагича таърифлайди: “*Та-ми (Да-ми) мамлақати шарқ-ғарб томони олти юз ли дан ортиқ кенгликда, шимол-жануб томони эса тўрт юз лидан ортиқ узунликда. Пойтахтининг айланаси 20 ли. Бу мамлакатнинг шарқ-ғарб томони кенг, шимол-жануб томони эса қисқадир. Ўндан ортиқ ибодатхона, мингдан ортиқ роҳиб бор*”⁴. Гарчи хитойлик роҳиб томонидан Термиз бошқаруви ва унинг ҳукмдори ҳақида ҳеч нарса айтилмаган бўлсада, унинг Тохаристон ҳақида келтириган “*[бу мамлакат] бўлиниб йигирма етти ўлка ҳолига келиб қолган, ... уларнинг барчаси вассал сифатида туркларга тобедир*”⁵ жумласига асосланиб Термиз бошқаруви турклар қўлида бўлганлигини айтиш мумкин. Шу ўринда нумизматик манбалардаги маълумотларга ҳам эътибор қаратмоқ лозим. Чунки илк ўрта асрларга оид (VI-VII асрлар) термизшоҳлар тангалари аверсидаги ҳукмдор тасвири туркларга хос антропологияни ўзида акс эттирган. Яъни уларнинг юзи юмалоқ, кўзлари эса бодом кўринишида. Реверсида эса Тарду хоқон тангалари (Чоч воҳаси) ва Панжикент тангаларига хос кетмонча **†** кўринишида тамға тасвири учрайди⁶. Муҳими, бу тангаларда жой олган тамғанинг Тарду хоқон(576-603) тангаларидаги тамғага **‡** ва *рпсу MR'Yn 'cm'wky'n* - “Панж ҳукмдори А/Жамукён/Ғамаукийон” жумлалари билан зарб қилинган Панж (Панжикент) тангалари⁷даги **†** тамғага ўхшашини кўриш мумкин. “Янги Тан сулола тарихи”да “Та-мида бошқарув турклар қўлида бўлиб, ҳукмдори ҳам туркий эди”⁸ деган жумлаларга асосланиб, катта эҳтимол билан бу даврда Термизда туркларга бори тақалувчи сулола фаолият кўрсатган ва мазкур тангаларни зарб қилган⁹.

661 йилда Тан сулоласи Та-ми мамлақатини Кумо вилояти гарнизонига айлантирган. 747 йилда эса Та-ми (Термиз) мамлақати ҳукмдори *Hsieh-mo* бошқа мамлакатлар ҳукмдорлари билан биргаликда Тан императорини зиёрат қилиш учун саройга ташриф буюради ва унга император *Feng-shun Wang* унвонини беради¹⁰. Ҳукмдор *Hsieh-mo* туркча Сир бек бўлиши мумкин. Маълумки, 704 йиллардан бошлаб Тохаристон турклари арабларга қарши курашда Тибет империясидан ҳам ёрдам олган. Шу йили Тохаристоннинг стратегик шахри бўлган Термизда турклар ва тибетликлар ўзаро

⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2003. – S. 138-139; Александрова Н. В. Путь и текст: китайские паломники в Индии. – Москва: Вост. лит., 2008. – С. 160. к. 294; Камалиддинов Ш.С. Историческая география... – С. 101. Термиз – Амударёнинг шимолий қирғоғида, яъни ушбу дарёнинг Сурхонга қуйилиш жойига яқин ерда жойлашган. Бартольд В.В. Работы по исторической географии... – С. 504.

⁵ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 136.

⁶ Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007. – S. 42, 195.

⁷ Фойилов Б. Суғд конфедерациясида Панчнинг ўрни (илк ўрта асрлар). – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б.21.

⁸ Камалиддинов Ш.С. Историческая география... – С. 10; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S. 8.

⁹ Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 42, 195.

¹⁰ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S. 141.

иттифоқчиликда арабларга қарши ҳаракатланганини кўриш мумкин¹¹. Демак, юқоридаги маълумотга асосланиб, бу даврда Термизда турклар мавжуд бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Чағониён. Сурхондарё водийсида Термиздан шимоли-шарқда Чағониён вилояти жойлашган. Сурхондарё вилоятининг ҳозирги Олтинсой, Бойсун, Денов, Қумқўрғон, Сариосиё ва Шўрчи туманлари илк ўрта асрлардаги Чағониён ҳудудини ташкил этган. Исломгача бўлган даврда, аниқроғи сосонийлар давридан бошлаб Чағониённи “чағонхудо” деб аталган маҳаллий ҳукмдорлар бошқарган¹².

630 йилда мазкур ҳудудга ташриф буюрган Сюань Цзан саёҳатномасида Чағониён номи хитойча “Чи-го-йен-на” шаклида келтирилади¹³. Унинг кўрсатишича, Тохаристон таркибидаги “*Чи-го-йен-на мамлакати шарқдан ғарбга томон 400 ли, шимолдан жанубга 500 ли кенгликдadir. Пойтахтининг кенлиги эса 10 ли бўлиб, мамлакатда 5 та будда ибодатхонаси мавжуд, роҳиблари эса жуда камчиликни ташкил этади*”¹⁴. Шунингдек “Таншу”да келтирилган 16 та Ғарб ўлкаси ҳукуматлари рўйхатида бу ўлка Бомиёндан олдин ва Ғузғондан кейин зикр этилган¹⁵.

Сюан Цзан ушбу ўлкага ташриф бу юрганида унинг бошқаруви ҳақида ҳеч нарса айтмаган эди. Бироқ, кейинги хитой манбаларида VIII асрда Чағониён тарихи билан боғлиқ муҳим маълумотлар учрайди. Масалан, “Це-фу-юан-гуй”да бир элчилик ҳақида гапирилиб, шундай маълумот келтирилади: “*Еттинчи Кайюан йилининг (719 й.) олтинчи ойида Та-ши (араблар), Ту-хо-ло (Тохаристон) давлати ва Жанубий Ҳиндистон ҳукмдорликлари Хитойга тобелигини билдириши ва хирож тўлаш мақсадида элчилар жўнатди. Ту-хо-ло Ше-хан-на (Чағониён) ҳукмдори Ти-ше (Тиш) астрономия фани билимдони саналган Та-му-ше¹⁶ исмли бир кишини ҳузурига келишини илтимос қилди. Бу одам гоят даражада билимдон бўлиб, у жавоб беролмайдиган савол йўқ эди. Ҳукмдор императорга ҳурматини изҳор этган ҳолда Та-му-шени унинг ҳузурига жўнатиб, шахсан ўзининг ва қўл остидагиларнинг нима қилишларини, нималар ўйлаётганларини сўрашини, барча диний таълимотлар билан боғлиқ маълумотларни билишни исташини билдирди. Император бу кишининг ҳақиқатдан гапирилгандек бўлиши ё бўлмаслигини билмоқчи эди. Ҳукмдор императорга Та-му-ше билан кўришиши*

¹¹ Beckwith I.C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – P. 66.

¹² Бартольд В.В. Работы по исторической географии ... – С. 558; Spuler B. Čaghāniān // The Encyclopaedia of Islam. New edition. Vol.II. – Leiden: Brill, 1991. – P. 1. Ҳозирги кунда ушбу чағонхудолар сулоласидан нумизматик материалларга кўра 3 та ҳукмдорнинг исми маълум. Пугаченкова Г. А, Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан. Очерки истории и культуры (древность и средневековье). – Тошкент: Фан, 1990. – С. 132.

¹³ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 139.

¹⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 139; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160. ком. 295; Yule H. Notes on Hwen Thsang's account of the principalities of Tokharistan//JRAS. 1873. T. VI. – P. 5.

¹⁵ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri / Çevri M. Koç. – İstanbul: Selenge, 2007. – S. 218; Малаевкин А. Г. Танские хроники... – С. 299. ком. 832, 833.

¹⁶ Француз синологи Э. Шаванн фикрича, бу шахс моний динига мансуб олим бўлган.

ва диний амалларни бажариши учун бир ибодатхона қуришини илтимос қилди”¹⁷. Ту-хо-ло (Тохаристон) Ше-хан-на (Чағониён) хукмдори Ти-ше (Тиш)нинг Хитойга Та-му-шени юборишдан мақсади аслида моний динини у ерда ёйишдан иборат бўлган¹⁸. Хитой манбаларида Ти-шени Я. Маркварт Қутайба томонидан 709/710 йилларда Низак тархон ўлдирилгач Тохаристон ябғуси бўлган Чағониён хукмдори Тиш билан тенглаштиради¹⁹. В.А. Лившиц фикрича, Тохар хукмдори Тиш тўғрисида Муғ тоғидан топилган сўғдий хужжатда Тиш номи эслатилган²⁰. 718-719 йилларда хитой манбасида Чағониён хукмдори Тишнинг Тохаристон ябғуси бўлгани ҳақида маълумот бор²¹. Шунингдек, ушбу хукмдор 709-710 йилларда арабларга содиқ хизмат қилган йирик Тохаристон хукмдори бўлган²². С.Г. Кляшторнийнинг тахмин қилишича, Қутайба ябғу Надунилини кўлга олганидан сўнг бир кўзли Тишга Тохаристон бошқарувини берган²³. Бир кўзли Тиш билан ябғу 727 йилдан бошлаб хукмронлик қилган Надунилининг ўғлини айнанлаштириш учун асос йўқ. Шунингдек, 731 ва 737 йилларда тургаш хоқони тарафида туриб арабларга қарши курашган Тохаристон ябғусининг ҳам Тиш бўлиши шубҳалироқ²⁴. Чунки, Тиш 719 йилда Чаньанга унинг буйруғи билан ташриф буюрган монийлик динига мансуб руҳоний, шунингдек ”етук астроном” арабларга қарши курашда императордан ёрдам сўрамаган эди: Тишнинг элчилари араблар бирга хитой саройига ташриф буюрган эди. Тиш 737 йилда тургашлар ва сўғдийларнинг иттифоқчилигидаги қўшинга араб ноиб тарафида туриб курашган “Чағониён хукмдори” бўлса керак²⁵. Шунингдек, Табарийнинг 91/710 йил воқеаларини тасвирлар экан, Қутайбанинг хузурида эфталлий лидери Низак тархон, Қуйи Тохаристон бўйсунган хукмдорлари ас-Сабал ва аш-Шазз ўз сюзерени Жаббуяга вассаллигини билдирди²⁶. Х.А.Р. Гибб ас-Сабални Хутгал хукмдори сифатида, аз-Шаззни эса Чағониён хукмдори сифатида тушунган²⁷. Бу ўринда Табарий 710 йилдаги воқеаларни назарда тутганини ҳисобга олсак, аз-Шазз(шад) унвонли Чағониён хукмдори Тишнинг хукмронлиги билан мос келади, аммо улар иккита шахсдир. Фикримизча,

¹⁷ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 213;

¹⁸ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 139.

¹⁹ Marquart J. Eranshahr nach der ... – S. 226; Пугаченкова Г. А, Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан... – С. 132.

²⁰ Пугаченкова Г. А, Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан... – С. 132.

²¹ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 212.

²² Gibb H.A.R. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923. – S. 32.

²³ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 146.

²⁴ Marquart J. Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901. – S. 70.

²⁵ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности... – С.147 ; История ат-Табари. Избранные отрывки / Пер. с арабского В.И. Беляева. Доп. к пер. О.Г. Большакова и А.Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987. – С. 246. 1600-1601.

²⁶ «История» ат-Табари. Избранные отрывки... – С. 129.

²⁷ Gibb H.A.R. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923. – S. 9; Boswort C.E. The ruler of Chaghāniyān in Early Islamic Times // IRAN. Vol. XIX. 1981. – P.1; «История» ат-Табари. Избранные отрывки... – С. 440.

Тиш маҳаллий ҳукмдор, аз-Шазз эса туркий ҳукмдор бўлса керак. Шунингдек, тадқиқотчининг фикрича, Тохаристон ябғуси ва Чағониён ҳукмдорининг идентиклиги хитой манбаларида чалкаштирилиб юборилган хатодир²⁸.

Ўрта аср муаллифи Абул Фазл Байҳақий(996-1077) 1035 йилда Чағониён ҳокими Абул Қосимнинг кўшини орасида канжина турклари бўлганини ёзади. Эфталийлар ҳарбий иттифоқи таркибига кирган канжина турклари Хуттал ва Чағониён оралиғидаги водийда истиқомат қилган²⁹.

VII асрга тегишли Афросиёб деворий суратлари ҳам Чағониённинг илк ўрта асрлар тарихи хусусида қимматли маълумотлар беради. Хусусан, VII асрда фаолият кўрсатган Чағониён ҳукмдорлари ҳақида бирорта манбада маълумот йўқ. Фақат мазкур деворий суратларда акс этган ёзув орқалигина биз шу даврда Чағониёнда *twr'ntš* – “Туронтош” исмли ҳукмдор бўлгани ҳақида маълумотга эгамиз³⁰. Бу исм туркий исм бўлса керак.

Шуман ва Ахарун. Ўрта асрлардаги Шуман ва Ахарун вилояти Чағониёндан шарқда жойлашган эди³¹. Ўрта асрлардаги Шуман ва Ахарун вилояти ҳозирги Тожикистон Республикасининг Қоратоғдарё, Ширкентдарё ва Регардарё водийси, шунингдек Ҳисор водийсини ўз ичига олган Ҳисор ва Регар туманлари ҳудудида локализация қилинади.

Сюань Цзан саёҳат қайдларига кўра, Чи-го-йен-на мамлакатидан чиқиб тахминан 630-631 йилларда Ху-лу-мо мамлакатига борилиши келтирилган³². Хитой манбаларида Ху-лу-мо сифатида келтирилган мамлакатининг локализацияси хусусида гарчи тадқиқотчилар орасида яқдил фикр бўлмасада (Ст. Мартин фикрича Хисори Шодмон, Х. Юл эса пойтахти Қоратегин бўлган Гарма эканлигини илгари сурган³³), Э. Шаванн унинг Ахарун эканлигини айтган³⁴. Сюань Цзан бу мамлакат ҳақида қуйидагича ёзади: “*Ху-лу-мо мамлакати шарқ-ғарб маркази ораси юз ли дан ортиқ. Пойтахтининг айланаси эса ўн лидан ортиқ. Иккита ибодатхона ва юздан зиёд будда роҳиби бор*”³⁵.

Шуман эса хитой манбаларида Су-ман шаклида келтирилади. Шуман Кофирнигон дарёсининг юқори қисмида жойлашган бўлиб, Тожикистон пойтахти Душанбе яқинидадир. Сюань Цзан бу ўлкани шундай қайд қилади: “*Су-ман Ҳи-тап мамлакатининг ғарб-шарқ маркази оралиғи 400 лидан ортиқ, шимол-жануб томони эса юз лидан ортиқ. Пойтахтининг айланаси*

²⁸ Gibb H.A.R. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923. – S. 9.

²⁹ Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis. Phd thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. – Berlin, 2010. – P. 203.

³⁰ Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 55.

³¹ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда... – С.149.

³² Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 139; Александрова Н.В. Путь и текст... – С. 160. ком. 296.

³³ Yule H. Notes on Hwen Thsang's account ... – P. 5.

³⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 140; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160. ком. 298.

³⁵ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 140; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160. ком. 298.

ўн олти ёки ўн етти ли. ...Иккита ибодатхонаси бор ва роҳиблари жуда оз”³⁶.

Сюан Цзан бошқа ўлкалардан фарқли ўлароқ бу иккала вилоятнинг ҳукмдори хи-су (Hsi-su) туркларидан бўлганлигини айтади³⁷. Хи-су (си-су) турклари номи остида хитойчада қайси туркий қабила тушунилганлиги номаълум. Сюань Цзан саёҳатномасини русчага таржима қилган Н.Б. Александрова хи-су (си-су) номига қабила номи сифатида эмас, балки “қандайдир туркий ҳукмдор(князь)” деб изоҳ беради³⁸. “Цин Таншу”да “ду-ду Дама бошқаруви Шуман шаҳрида Цзесу давлати пойтахтида таъсис этилгани” ҳақида айтилади³⁹. Э. Шаванн фикрича, хи-су (си-су) ва Цзесу битта сўзнинг транскрипцияси ҳисобланади⁴⁰. Агар бу фикр тўғри деб олсак, у ҳолда хи-су (си-су) бир туркий қабиланинг номи эмас, Цзесу мамлакатада яшаган турклар маъносида келади. Аммо саёҳатномада у бир мамлакатнинг номи эмас, балки қабила номи сифатида ишлатилган. Сюан Цзандан 100 йил кейин ёзилган бир маълумотда Цзесу мамлакат номи сифатида берилган. Яъни 742 йилда Цзесу мамлакати ҳукмдори А-те-ци Тан сулоласига солиқ тўлаш учун юксак мартабали амалдор Канг-йен-тианни жўнатган⁴¹. Умуман олганда, хитойчадаги хи-су (си-су) турклари қайси қабилага нисбатан ишлатилганлиги хусусида яқдил фикр йўқ. Сўнгги тадқиқотларда уларнинг ўғузлар бўлганлиги ҳақида сўз юритилган. Хуллас, роҳибнинг иккала воҳани туркий уруғлар бошқарганлиги ҳақидаги маълумоти жуда муҳимдир. Шунингдек, VIII аср бошларига тегишли хитой манбасига кўра, Шуман Тохаристон ябғуси кўли остидаги вассал ҳукмдорликлар қаторида санаб ўтилган⁴².

Куфтан. Шу ўринда Э.В. Ртвеладзенинг Шимолий Тохаристон тангаларида лирасимон тамғанинг пайдо бўлиши хусусидаги фикрини келтириб ўтиш жоиз: “асосан, Шерободдарёга оид Перўзга тақлид тамға типлари фақат VII асрнинг иккинчи ярмига тегишли (Шегуй ва Тўнйбғу хоқонлар даври) бўлиши мумкин ва Фарбий Турк хоқонлиги ҳукмдорлари ва Куфтан (Шерободдарё водийси)нинг туркий ҳукмдори ўртасида қариндошлик алоқалари мавжудлигини билдиради. Шу даврда “хоқон” ва “тегин” надчеканлари Перўз тангаларига тақлидан бошқа типлари пайдо бўлади”⁴³.

³⁶ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 140; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160. ком. 298.

³⁷ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 140; Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 218; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160. ком. 297; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 292. ком. 779.

³⁸ Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 278.

³⁹ Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 93; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 142.

⁴⁰ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 255.

⁴¹ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 142.

⁴² Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 259.

⁴³ Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Т.: Media Land, 2006. – С. 119.

Қўбодиён. Хитой манбаларида Цзюйхэяньна (Chü-he-yen-na) мамлақати деб аталади. Сюань Цзан бу мамлақат ҳақида “*мамлақатининг шарқ-ғарб томони икки юз лидан ортиқ, шимол-жануб томони эса уч юз лидан ортиқ. Пойтахтнинг айланаси 10 лидан ортиқ. Учта ибодатхонаси ва юздан ортиқ роҳиби бор*”⁴⁴. Бу вилоят санскритчадаги *Kuvâûâna’ дир. Ислом манбаларида Кободиён шаклида келтирилган бўлиб, бугунги Қўбодиёндир. С. Биллга кўра, бу вилоят Кофирнигон дарёсининг қуйи қисмида жойлашган. Бу ўлка ҳам Тохаристон ябғуси Надунилинининг укаси Ашина Деле Пулонинг кайюан йилининг ўн биринчи ойида (718 йили) хитой императорига ёзган арзномасида Кободиён ҳам “бобоси, отаси ва шу пайтдаги ҳукмдорга қадар [бутун Тохаристон ябғуларига] тегишли” вассал ҳукмдорликлар қаторида эслатилади⁴⁵. Аммо бу воҳада илк ўрта асрларда туркий сулолалар бошқаруви мавжуд бўлганлиги хусусида манбаларда бирор бир қайд йўқ. Гарчи шунга қарамай, Қўбодиён тангаларида туркийларга хос бир неча элементлар мавжуд. Мазкур худуднинг VII-VIII асрларга оид тангалари сосонийлар анъаналари сезилади. Яъни танганинг олд томонида сосоний ҳукмдори Хўрмузд IV нинг тасвири туширилган. Ҳукмдор тасвирининг ўнг ва чап томонида эса контрмарк ўрин олган ва Ғарбий Туркларнинг “Ябғу хоқон” ва “Тун ябғу хоқон” унвонли тангаларида учрайдиган тамғага жуда ўхшайдиган тамға ва мазкур тангаларнинг бир қисмида жойлашган жуфт қилич кўринишидаги тамға тасвири жойлашган⁴⁶.

Вахш. Мазкур воҳа Тохаристон таркибидаги вилоятлардан биридир. VII асрнинг биринчи чорагида хитой манбаларида Вахш ўлкаси Ху-ша (Husha) мамлақати деб аталган бўлиб, “*шарқ-ғарб маркази оралиги уч юз лидан ортиқ, шимол-жануб томони эса беш юз ли узунликда бўлган, пойтахтнинг айланаси ўн олти ёки ўн етти лини ташиқил этган*”⁴⁷, деган маълумот бор. Вахш вилояти илк ўрта асрларда сиёсий жиҳатдан Хутталга тобе бўлган.

Хуттал. Хуттал ёки Хутталон Тохаристон Ябғулиги таркибидаги энг йирик ва сиёсий жиҳатдан кучли воҳалардан бири эди⁴⁸. Унинг бир қанча шаҳарлари Панж дарёсининг ортида жойлашган. Сюан Цзанга кўра, Хуттал Вахшнинг шарқий вилоятларида жойлашган ва шарқда Кумед билан чегарадош эди. Хитой манбаларида Кэдоло (K'e-tuo-luo) мамлақати деб аталади¹. Мазкур вилоят Панж ва Вахш вилоятлари оралиғида жойлашган. Сюань Цзанда шундай келтирилади: “*Кэдоло (Хуттал) мамлақатининг шарқ-ғарб томони ораси мингидан ортиқ, шимол-жануб ораси эса минг ли узунликдадир. Пойтахтнинг айланаси йигирма лидан ортиқ. [Бу мамлақатнинг] шарқида Ts'ung-Ling/Цунлин (Pamir) тоғига туташиб*

⁴⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 140; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 160.

⁴⁵ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 259-260.

⁴⁶ Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S.197.

⁴⁷ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 141.

⁴⁸ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 259.

кетади ва Цзюймито (*Chü-mi-t'uo/Кумед*) мамлакатига борилади”⁴⁹. Хулбук шаҳри⁵⁰ Хутталнинг пойтахти эди, унинг майдони 20 ли (6 км) бўлган. Илк ўрта асрларда Хуттал ҳукмдорлари эроний унвон *Шери Хутталон* ёки *Хутталоншоҳ* унвони билан фаолият кўрсатган. Турклар эфталлийлар устидан ғалабага эришгач, Хутталдаги маҳаллий ҳукмдор бошқарувига барҳам берилган ва ҳокимият турклар қўлига ўтган кўринади⁵¹. Шунингдек, Хутталда зарб қилинган бактрий ёзувли VII-VIII асрларга тааллуқли тангаларда *тадово тархано* “тудун-тархон” унвонлари учраса⁵², Табарий асли Бомийндан бўлиб, Хуттални эгаллаб олган Тудун тархон (737 й.) исмли (аслида унвон бўлган) ҳукмдорни тилга олади⁵³.

729 йилда Хуттал ҳукмдори Эркин ўғли *Ku-tu-shih*ни Тан сулоласига жўнатган. 733 йилда ҳукмдор Элтабар Тан саройига аёллардан иборат мусикачилар гуруҳини жўнатган. Шу даврда катта беглардан бири бўлган *Туо-ро-ле* Тархон Тан сулоласига хирожни бериш учун жўнатган. 752 йилда Тан сулоласи ҳукмдори *Луо-ш'уан-chieh*'е Ябғу унвонини берган⁵⁴. Хуттал ёки Хутталон ҳукмдорларининг этник мансублиги номаълум бўлсада, уларнинг ҳаммаси туркий унвон билан фаолият кўрсатганлигини кўриш мумкин. Хусусан, 726 йилда саёҳат қилган Хой Чао Хуттал ҳақида маълумот берар экан, “ҳукмдор тукюларнинг бошланғич уруғидан. Маҳаллий аҳоли юзта уруғдан. Мамлакатнинг ярим аҳолиси хулардан, қолган ярми эса турклардан” дея таъкидлайди⁵⁵.

Тохаристон таркибидаги воҳалардан бири Хуттал аҳолиси юзасидан яна бир муҳим маълумот мавжуд. Хусусан, 726 йилда саёҳат қилган Хой Чао Хутталга ташрифи чоғида у ерда яшаган қавмлар ҳақида гапириб, “ҳукмдор тукюе (турк)ларнинг бош уруғидан. Маҳаллий аҳоли юзта уруғдан. Мамлакатнинг ярим аҳолиси ху (маҳаллий аҳоли)дан, қолган ярми эса турклардандир” дея таъкидлайди⁵⁶. Демак, ушбу маълумот турклар мазкур худуд аҳолисининг асосий қатлами эканига тўғридан-тўғри ишорадир.

Кумед. Кумед ҳам Тохаристон таркибига кирувчи 27 та ўлкадан биридир. Хитой манбаларида Цзюймито (*Chü-mi-t'uo*) мамлакати шаклида келтирилган Билнинг фикрича Кумидха, Дарвоз ёки Рушондир. Бартольдга кўра эса, Кумеддир. Кумед Қоратегиннинг Сурхон дарёси яқинларидадир.

⁴⁹Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 141; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 161.

⁵⁰Хулбук шаҳри Тожикистон Республикасининг Кўлоб вилояти Қурбоншаҳид қишлоғида жойлашган хозирги Ҳишттепа кўхна шаҳри ўрнида локализация қилинади. Марказий майдони 50 га. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644-704 гг.). – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 25.

⁵¹Гоибов Г. Ранние походы арабов... – С. 25.

⁵² Humbah H. Pangul, a Turco-Bactrian Ruler // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 1996. – Vol. 10. – P. 247–250.

⁵³ Бобоёров Ф. Бактрий ҳужжатларида Турк хоқонлиги тарихига оид... – Б.3; История ат-Табари. Избранные отрывки... – С. 256-258.

⁵⁴ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 275.

⁵⁵ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // Вестник древней истории. – Москва, 1952. – №1. – С. 189.

⁵⁶Fuchs W. Huei-Chao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 1938. – P. 452; Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия ... – С. 189.

Янги Тан сулоласи тарихига кўра, Цзюйми мамлакати тоғларнинг орасида бўлиб, Тохарнинг шимоли-шарқи билан Неи-һенинг шимолий қуйи оқимидадир. Хукмдори туркларнинг янто (Yen-t'uo) уруғидандир⁵⁷. 642 йилда Тан сулоласига элчи жўнатган. Хукмдори доимо арабларга оғир тўлок тўлашга мажбур қилинганлиги сабабли унга ёрдам беришларини сўраган. Фақат Тан сулоласи императори тасалли бериш билангина чекланган. Тянбао (742-755) даврида хукмдор Арслон эркин (Исилан Хэугин) Тан сулоласига от ҳадя қилади⁵⁸. Кумед вилояти араблар тарафидан ҳокимият остига олинганидан сўнг 719 йилда Кумед хукмдори Нараяна Тан сулоласидан ёрдам истаб мактуб жўнатади⁵⁹. Унинг мазмуни қуйидагича: *“Бобом, отам, амаким ва акаларим соф юрак билан бу буюк ўлкага (тан сулоласига) содиқ бўлганлар. Шу онда арабларнинг хужуми остида қолдик ва Тўхористон, Бухоро, Шош ва Фарғона мамлакатлари араблар ҳокимияти остига ўтди. Ўлкадаги қимматбаҳо буюмлар ва халқимнинг мулклари араблар томонидан ўлпон сифатида тортиб олинди. Катта умид билан сизнинг бу иш билан шуғулланишингизни хоҳлаймиз. Шу онда мени солиқдан озод қилсангиз мен катта ўлканинг зарб эшигини чексизликка тенглигини кўраман ва сажда қилиш билан бирликда орзуларимни билдираман”*⁶⁰.

Воҳон. Ушбу хукмдорлик тоғлик ўлка ҳисобланади. Хитой манбаларида у ҳақда қуйидагича маълумот келтирилади: *“Хуми давлати, бошқача айтганда, Дамомитеди ва Хокан, Юан-Вэй сулоласи даврида (386-556) йилларда Бохо деб аталган: у қадимги Тохаристоннинг бир қисмини ташкил этади”*. 656-660 йилларда Ваҳон хукмдори Шаболо Гйелифа (силифа Шабал) бўлган⁶¹. Воҳон ҳам VIII аср бошларида Тохаристон ябғусининг вассали бўлиб, 50 минг жангчиси мавжуд эди⁶². VI-VIII асрларга оид асосан саёҳатчилар томонидан келтирилган маълумотларга кўра, Ваҳон мазкур даврларда дастлаб эфталлийлар, улар тор мор этилгач эса турклар қўли остида бўлган⁶³.

Бадғис. Тарихий Бадғис вилояти ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. IV/IX аср географлари Хиротдан шимоли-ғарбда, мазкур шаҳар ва Серахс оралиғидаги вилоятни Бадғис деб номлаганлар⁶⁴. Хитой манбаларида мазкур вилоят ҳақида маълумот учрамайди. Аммо араб манбаларида Бадғис вилояти ва унинг хукмдори Низак тархон ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. Араб манбаларига кўра, 709-710 йилда Низак Қутайба томонидан ўлдирилади. Хитой манбасида эса 719 йилда Низак хитой саройига элчилар жўнатгани ҳақида маълумот бор.

⁵⁷ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.- Л.: Изд. АН СССР. – том II. – С. 324.

⁵⁸ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах... – С. 324

⁵⁹ Гоибов Г. Ранние походы арабов... – С. 26.

⁶⁰ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 262-263.

⁶¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах... – том II. – С. 324,

⁶² Chavannes E. Çin kaynaklarına göre... – S. 259.

⁶³ Бабаев А.Д. Крепости древнего Вахана. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 131.

⁶⁴ Бартольд В.В. Работы по исторической географии... – С. 348.

Демак, бу ерда икки хил шахс ҳақида сўз бораяпти. Табарийнинг 710 йилларда юз берган воқеаларни тасвирлар экан, Бадғиснинг хайатилалардан бўлган ҳокими Низак/Тирек тархон ҳақида ёзади⁶⁵. Бироқ тадқиқотларда унинг турклардан бўлгани ҳақида ҳам фикр илгари сурилади⁶⁶. Япон тадқиқотчиси М. Инаба Низак тархоннинг халачлардан бўлганлигини таъкидлайди⁶⁷. Табарий унинг Қуйи Тохаристон ҳукмдори аш-Шазз(Шад)нинг вассали, аш-Шазз(Шад) эса Тохаристон Жаббуйасига бўйсунганлигини ёзади⁶⁸. Шу жойда кўришимиз мумкинки, бу даврда Бадғис вилояти ҳам Тохаристоннинг вассал ҳукмдорликларидан бири бўлган. 90/709 йилларда қариб қолган Низак тархон эфталий ва туркий ҳукмдорлар билан Қутайбага қарши курашга раҳбарлик қилган эди⁶⁹. Шунингдек, “Низак шоҳ” исмли ҳукмдорнинг Кобулда танга зарб эттиргани ҳам маълум⁷⁰. Э.Эсинга кўра, Бадғис ҳукмдори тархоннинг исми Низак эмас, балки Тирек (ал-Куфий, IX аср) бўлиб, у эфталийлардан бўлмасдан, балки Тохаристон ябғусининг вассали бўлган тархон унвонли тургаш амалдоридир⁷¹. Кўплаб тадқиқотчилар (Р.Фрай, Я.Харматта ва бошқалар) Низакни сулолавий унвон ҳисоблашган. Зотан, Ибн Хўрдодбек ҳам Низакни иккинчи даражали туркий шахзодаларнинг унвони сифатида тасвирлаган⁷². Шундай қилиб хулоса қиладиган бўлсак, Низак тархон исмининг ҳар иккала қисми ҳам туркий унвондан ташкил топган ва бу ҳолат Бадғис ҳукмдорининг эфталийлардан эмас, балки туркийлардан бўлганлигини англатади.

Ғаз. Бақтрий тилидаги ҳужжатларда кўплаб Ғарбий Турк хоқонлиги билан алоқадор унвонлар учрайди. Шунингдек, бақтрий тилидаги ҳужжатлар маълумотлари Тохаристон тарихи билан боғлиқ хитой ва араб манбаларининг айрим кемтик жойларини тўлдиролди, дейиш мумкин. Унвонлар масаласига қайтадиган бўлсак, *тудун* унвони Ябғуларнинг қароргоҳи жойлашган – Қундузга яқин жойлашган Ғаз билан алоқадор 702 йилга оид бир бақтрийча ҳужжатда (**Дос. S**) *шроторко* (Турклар ҳукмдори) ва *уаҷо тадаво* (Ғаз тудуни) ёки “турклар амалдори бўлмиш Ғаз тудуни” ибораси учрайди⁷³. Бу хитой йилномаларида келтирилган “Тун ябғу-хоқон маҳаллий

⁶⁵ Gibb H. The Arab Conquests in Central Asia... – P.9; Bosworth C.E. The appearance and establishment of islam in Afghanistan. – S. 239.

⁶⁶ Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badghis. Who in A. H. 91/A. D. 709–710 Opposed the ‘Omayyad Conquest of Central Asia // JAOS, 1977. – Vol. 97. – No. 3. – P. 325-326; Асадов Ф. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – С.8.

⁶⁷ Inaba M. The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D. // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities, Kyoto University. – Kyoto, 2005. – No. 38. – P. 15.

⁶⁸ Marquart J. Eranshahr nach der Geographic... – S. 69; Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek.... – P. 325.

⁶⁹ Bosworth C.E. The appearance and establishment of islam in Afghanistan. – S. 240.

⁷⁰ Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis... – P. 200.

⁷¹ Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek... – P. 323-324.

⁷² Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis... – P. 201.

⁷³ Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan... – P.94-95; Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоқонлигининг воҳа ҳукмдорликларини бошқарув усулларига доир // Шарқшунослик. –Тошкент, 2011. №15. – Б. 63; Бобоёров Ф., Ғойибов Б. Илк ўрта асрларда Суғд бошқарувидаги элтебар, тудун ва тархон унвонлари хусусида // “Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари” мавзусидаги Республика 5-илмий конференциясининг материаллари. –Тошкент, 2013. №5, 2-қисм. – Б. 70.

хукмдорларга хоқон унвонини бериб, улар назорати учун тудун унвонли ўз вакилини юборди” мазмунидаги маълумотни тасдиқлайди⁷⁴. Маълумки, 630 йилларда Тун ябғу-хоқоннинг ўғли Гардушад томонидан Тўхаристон ябғулигига асос солинган пайтда юқорида номлари тилган олинган Руб, Ғаз каби ҳокимликлар ҳам унинг таркибига кирган эди. Демак, бақтрий хужжатларида келтирилган маълумотга асосланиб, Руб, Гузгон ва Ғазда маҳаллий бошқарув сақланиб қолинган бўлса-да, улар тудунлар воситасида турклар томонидан назорат қилинган деган хулосага келиш мумкин.

Кадагстан. Ушбу иеографик номи номи бизгача етиб келган бақтрий тилидаги хужжатларда учрайди, холос. Н. Симс-Виллиамс фикрига кўра, бу воҳа Рубдан шарқда Қундузоб дарёси водийсида жойлашган⁷⁵. Аниқроғи, бақтрий хужжатларига кўра, халажлар Кадагстанда бошқарувчи зодагонлар тоифасини ташкил қилган⁷⁶. 700 йилда тузилган (**Doc.T**) хужжатда эса турк зодагонларининг бир вакили –“*Багазийас (Bag-aziyas), буюк турк маликаси, Қутлуғ Тарағлиғ Билга Севук (Qutluғ Tарayliғ Bilgä Säviüg)*нинг хотини, халажлар маликаси, Кадагстан бекаси”⁷⁷ деган иборалар учрайди. Н. Симс-Виллиамс фикрича, мантдаги малика исми *Багазийас (Bag-aziyas)* эроний тилларга хос исм бўлиб, унга нисбатан “буюк турк маликаси” эпитетининг ишлатиши Кадагстаннинг туркий ҳукмдори, *Қутлуғ Тарағлиғ Билга Севук (Qutluғ Tарayliғ Bilgä Säviüg)*(эхтимол халачлардан бўлиши мумкин)нинг хотини бўлгани учун берилганини кўрсатади. Юқоридаги маълумотга асосланиб, ушбу хужжатлар ёзилган пайтда бу худудда аллақачон халажлар яшаган эди, деган хулосага келиш мумкин.

Гузгон. 648 йилга алоқадор Гузгон билан боғлиқ бақтрийча хужжатда *χαυαναυου τωου* “хоқонга солиқ” ибораси учрайди ва Н. Симс-Вильямс фикрича, бу худуд Ғарбий турк хоқонига тегишли бўлган ва бу маълумот унга тўланадиган йиллик тўлов билан боғлиқдир⁷⁸. 693 йилга алоқадор яна бир Гузгонга оид хужжатда биринчи марта “турк” сўзи этник ном сифатида *σηρο торко (sēro torko)* шаклида учрайди⁷⁹.

Руб. Ўтган аср охирларида Афғонистонда Рабатак деган жойда топилган бақтрий тилида ёзилган 100 дан зиёд хужжатларнинг бир қисмини Тохаристондаги Руб ва Симинжоннинг 91/710-710 йиллардаги туркий ҳукмдори Рубхоннинг архиви ташкил этади⁸⁰. Яна бир *элтабар* унвони

74 Бобоёров Ғ. Бақтрий хужжатларида Турк хоқонлиги тарихига оид янги маълумотлар//Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари ёш олимлар тадқиқотларида: асосий йўналишлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2010. – Б.33.

75 Sims-Williams N. Turks and other peoples... – P. 20.

76 Sims-Williams N. Turks and other peoples... – P. 21.

77 Sims-Williams N. Turks and other peoples... – P. 20-21.

78 Sims-Williams N. Vactrian legal documents from 7th- and 8th-century Guzman // BAI. – Oxford, 2001. – Vol. 15. – P. 9–29; Бабаяров Г.Б. Государственный строй Западно-Тюркского Каганата. Автореф. дис. док. ист. наук. – Ташкент, 2012. – С.44.

79 Sims-Williams N. Turks and other peoples... – P. 20

80 Камолитдин Ш.С. Новые арабские документы из Тохаристана (третья четверть VIII в.н.э.) // “Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари” мавзуидаги Республика 5-илмий конференциясининг материаллари. –Тошкент, 2013. №5, 2-қисм. – Б. 108.

Тохаристон ҳудудида VIII асрга (аниқроғи 639–757 йиллар) тегишли бактрий ёзувидаги ҳужжатда учрайди⁸¹. Бунга мисол қилиб, Руб⁸² (ҳоз. Руй)да 639 йилда тузилган кафолат хати (**Дос. N рақамли ҳужжат**)ни мисол қилиб келтириш мумкин. у шундай жумлалар билан бошланади: “407 йилда, Хандиг ойида Аштад кунда муҳрланган ушбу ҳужжат ва кафолат хати шу ерда, яъни Самингон вилоятидаги Сандаранда, Руб ҳукмдорлари маҳкамасида шон-шарафларга тўла Ҳоконнинг тапуғлуғ элтабари Руб ҳукмдори Фрама-ризм Шабурани ҳузурда, Парпаз ҳукмдори ҳамда Виларган мулкининг эгаси Инал-тархон Хулханнинг иштироки ва Руб ҳукмдорларининг нозими Суреннинг кўз ўнгида ёзилди”⁸³. Айниқса, Руб ҳукмдорига нисбатан “ҳоқон хизматчиси” маъносида қадимги туркча *тапуғлиғ* (луғ. “хизматчи, хизмат кўрсатган”)⁸⁴ иборасининг қўлланилиши диққатга сазовордир. Чунки, Турк ҳоконлигининг расмий тарихини ёритувчи манбалар бўлмиш Ўрхун битиктошларида айнан шу шаклда учрамаган ушбу атаманинг бактрий ҳужжатларида ўрин олиши ҳоконликнинг бошқарувига боғлиқдир. Фикримизча, ҳоконликда турли юқори лавозим эгалари - *беклардан* ташқари, хизматчи – маъмурлар тоифаси **тапуғчи* деб юритиларди. Бундай дейишга сабаб, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида Қорахонийлар давлатида давлат хизматчиси ёки маъмур маъносида *тапуғчи* атамаси ишлатилган⁸⁵, унинг илдизлари эса Турк ҳоконлиги даврига бориб тақалашидир. Буни 710 йилда тузилган Дос. Т рақамли бактрийча ҳадя ҳужжатида туркий маликага нисбатан *ҳотолоғо тапағлиғо билғаво сабооно* (қад. турк. “Қутлуғ тапуғлуғ билга-себук”) шаклида қўлланилган⁸⁶ дабдабали эпитет ва унвонлар ҳам тасдиқлайди. Мазкур бактрий ҳужжатларида маҳаллий ҳукмдорнинг *элтабар* унвонида қайд этилиши баробарида, унга нисбатан “ҳоқоннинг хизматчиси” ибораси ишлатилиши эса С.Г. Кляшторный таъбири билан айтганда “тобе воҳа ҳукмдорликлар бошқарувчиларига туркий унвонлар берилиши, ҳоконликнинг уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганини ифодаларди”⁸⁷. Н. Симс-Уильямс дастлаб тадқиқотларида ушбу иборада ишлатилган “ҳоқон” унвонини маҳаллий ҳукмдорларга тегишли унвон сифатида қараган эди⁸⁸. Аммо сўнгги

⁸¹ Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan... . – P. 74, 82, 88, 92, 106, 126.

⁸² Руб – (Роб, Руй) Шимолий Афғонистондаги Кундуз ва Самингондан жанубда, Бомиёндан шимолда жойлашган тарихий жой.

⁸³ Ҳужжатдаги Сандаран, Парпаз каби жойлар ўрни аниқланмаган бўлса-да, гап Тохаристон таркибига кирувчи воҳа ҳукмдорликлари ҳақида кетаётган бўлса керак. Ҳужжатда кўрсатилган 407 йил милодий қайси йилга тўғри келиши ҳам аниқ эмас. Бактрияликлар милодий 232 йилни ўз эраларининг биринчи йили деб ҳисоблаганига кўра, бу 639 йилга тўғри келади, дейиш мумкин.

⁸⁴ Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Л.: Наука, 1969. – С. 535

⁸⁵ Genç R. Karahanlı devlet teşkilatı. – Ankara: TTK Basımevi, 2002. – S. 157.

⁸⁶ Sims-Williams. Bactrian Documents from Northern Afghanistan ... . – P. 74, 82, 88.

⁸⁷ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. – С. 408

⁸⁸ Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan... . – P. 74, 82, 88.

тадқиқотларида у мазкур унвонни айнан Ғарбий турк хоқонлиги бош ҳукмдорининг унвони билан боғлиқ эканини таъкидлаган⁸⁹.

Андароб. Афғонистоннинг ҳозирги Бағлон вилоятида жойлашган бу мамлакатнинг номи хитой манбаларида Ан-да-ло-фо шаклида келтирилган⁹⁰. Сюан Цзан Ҳиндистондан Хитойга қайтиб келаётганида тахминан 640 йилларда мазкур ҳудудга ташриф буюрган ва шундай таърифлаган: “Ан-да-ло-фо мамлакати⁹¹ қадимги Тохар мамлакатининг тупроқларидадир. Айланаси уч минг лидан ортиқ кенгликда. Пойтахтининг айланаси ўн тўрт-ўн беш ли. Умумий бир йўлбошчиси йўқ, туркларга бўйсунди”⁹².

Хуст. Бу мамлакат ҳақида “Да Тан синой цзи”да қуйидагича маълумот берилган: “Ко-си-до мамлакати⁹³ эски Тохар мамлакатининг тупроқларидадир. Айланаси уч минг ли. Пойтахтининг айланаси эса 10 ли катталиқда. Умумий бир йўлбошчиси йўқ, туркларга бўйсунди”⁹⁴ шаклида маълумот учрайди.

Хо(Қундуз). Тохаристон ябғуликнинг пойтахт қароргоҳи (*хит. Хо, араб. Варвалиж*) да жойлашган бўлиб, бу ҳақда “Дай Тан си юй цзи” (“Буюк Тан [сулоласи ҳукмронлиги даврида тузилган] Ғарб мамлакатлари ҳақидаги маълумотлар”)да қуйидагича маълумот келтирилади: “*Хо мамлакати қадимги Тохар мамлакатининг тупроқларида жойлашган. Майдони икки минг лидан ортиқ кенгликда, пойтахти эса йигирма ли катталиқдадир. Мамлакатда йўлбошчи йўқ, туркларга бўйсунди... Мамлакатнинг ҳукмдори турклардандир. [Ҳукмдор] Темир Қапигнинг жанубидаги бутун кичик ўлкаларни бошқаради. Ҳукмдор ҳамма вақт бир жойда турмайди ва аниқ бир макони йўқ*”⁹⁵.

Шунингдек, бошқа ёзма манбаларда, хусусан, буддавий асарларда ҳам Хо (Қундуз) мамлакатининг ҳукмдори (Тохаристон ябғуси) турклардан бўлганлиги ва Темир Қапиг (Шаҳрисабздан 90 км жанубда Бойсун тоғида жойлашган ҳозирги Бўзғола гузари)нинг жанубида жойлашган кўплаб мамлакатларни бошқарганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд⁹⁶.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Тохаристоннинг кўплаб воҳа ҳукмдорликларида турклар бошқаруви мавжуд бўлган ва туркий аҳоли ҳудуднинг салмоқли қисмини ташкил этган.

⁸⁹ Sims-Williams N. Turks and other peoples. – P. 20.

⁹⁰ Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 237; Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western Worlds. – P.43. not. 146.

⁹¹ Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western... .Vol. II. – P. 286-287.

⁹² Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre... – S. 181; Александрова Н. В. Путь и текст... – С. 237.

⁹³ Ушбу мамлакат Таликон ва Андароб оралиғида жойлашган. Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western. – P. 43. not. 145; Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western... .Vol. II. – P. 287.

⁹⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre... – S. 181; Александрова Н. В. Путь и текст. – С. 237.

⁹⁵ Александрова Н.В. Путь и текст... – С. 237-238.

⁹⁶ Ekrem E. Ўша манба. – 183; Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western... .Vol. II. – P. 287-288.